

De keuze van André Köbben

Eva van den Broek

De Academische Boekengids 53, november 2005, pp. 20-21.

In ieder nummer van *De Academische Boekengids* vertelt een wetenschapper over de boeken die een inspiratie vormden in leven, opleiding of onderzoek.

‘Bij het vakgebied antropologie denk je aan verre volksstammen, aan onderzoek onder de palmboom. Tegenwoordig zijn er ook antropologen die zich bezighouden met onderdelen van onze eigen samenleving, bijvoorbeeld de hoogst merkwaardige “volksstam” die bestaat uit de beoefenaars van de wetenschap.’

André Köbben (1925), emeritus hoogleraar antropologie, is de laatste jaren in het nieuws geweest door zijn boeken over repressie en fraude in de wetenschap. ‘De laatste tien jaren heb ik mij verdiept in de ethiek van de wetenschap. Dat lijkt een soft onderwerp, maar is het allerminst. Stel, iemand verricht een onderzoek in opdracht. Hij doet dat gewetensvol en met de vereiste kundigheid. Maar de opdrachtgever is ontevreden met zijn rapport, niet omdat het wetenschappelijk tekort zou schieten, maar omdat hij, de opdrachtgever, zich door de uitkomst in zijn belangen geschaad acht. Hij heeft het onderzoek betaald en meent daarom gerechtigd te zijn er een eigen samenvatting van te maken, die de zaken voor hem gunstiger voorstellen dan ze zijn. Mij dunkt, in zo’n geval zou de onderzoeker, dan wel het instituut waar hij werkzaam is, de morele plicht hebben deze gang van zaken wereldkundig te maken. Vaak gebeurt dat laatste niet uit angst voor de financiële gevolgen. Want reken maar dat in zo’n geval de aldus aan de schandpaal genagelde opdrachtgever nooit, maar dan ook nooit meer een vervolgoopdracht aan de betrokken onderzoeksinstelling zou gunnen.

Als directeur van het Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT) te Leiden heb ikzelf jarenlang van de derde geldstroom geleefd. Meestal had ik, moet ik zeggen, met verstandige en redelijke opdrachtgevers te maken. Maar eens ging het goed mis. In opdracht van het ministerie van Onderwijs deed een uiterst secure medewerker van het Centrum een onderzoek naar ziekteverzuim in het onderwijs. Hij kwam tot de conclusie dat, gecorrigeerd voor alle mogelijke invloeden, het ziekteverzuim in een bepaald jaar aanmerkelijk gestegen was. Dat was in strijd met de verwachting van het ministerie, een hoogst onwelkome boodschap. Ambtenaren van het ministerie, van hoog tot laag, hebben hardnekkig en op honderd manieren geprobeerd ons over te halen onze resultaten “aan te passen”. Ons Centrum was onderdeel van de Leidse universiteit. We hebben ons tot de juridische dienst van de universiteit gewend om bijstand. Het hoofd van die dienst zei me: “Professor, u hebt gelijk, maar ga geen strijd met het ministerie aan, die verliest u altijd.” Wij vonden eigenlijk dat het bestuur van de universiteit voor ons in de bres moest springen. Voor ons gevoel ging het immers om niet minder dan de vrijheid van wetenschap. Maar dat bestuur wilde de goede relatie met het ministerie, waar het zozeer van afhankelijk was, niet in de waagschaal stellen. Toevallig lees ik net een conceptadvies van de KNAW waarin alle universiteiten het dringend advies krijgen in voorkomende gevallen achter hun onderzoekers te staan. Ik hoop dat het helpt.

‘AMBTENAREN VAN HET MINISTERIE, VAN HOOG TOT LAAG, HEBBEN HARDNEKKIG EN OP HONDERD MANIEREN GEPROBEERD ONS OVER TE HALEN ONZE RESULTATEN “AAN TE PASSEN”.’

Deze geschiedenis is voor Henk Tromp en mijzelf een *blessing in disguise* geweest. Het bracht ons op het idee een boek te schrijven over De Onwelkome Boodschap. Wij hadden het vermoeden dat dergelijke conflicten zich frequent voordoen en overeenkomstige kenmerken hebben. Maar toen wij in de literatuur op zoek gingen, vonden wij daar verrassend weinig over. Wel losse incidenten, maar niet zoiets als een systematische studie van het verschijnsel. Zoals wij in ons boek hebben gezegd: “Het was een verwaarloosd onderwerp. Doordat er weinig over geschreven was, wérd er weinig over geschreven. Er bestond geen corpus van gegevens en theorieën om op voort te bouwen.” Dat gold toen nog, maar ligt nu heel anders.

Het onderwerp van ons boek is eigenlijk heel treurig, maar het doen van onderzoek ernaar gaf grote voldoening. Wij hebben conflicten kunnen bestuderen waarin zulke uiteenlopende beoefenaars van de wetenschap als een biochemicus, een haringdeskundige en een kernfysicus verwickeld geraakt waren. Het is boeiend te zien hoe groot de overeenkomst is in hun oorsprong, verloop en uitkomst.’

‘In deze laatste periode zijn mijn interesses voornamelijk door persoonlijke belevenissen gewekt. Dat is min of meer uitzonderlijk; meestal ben ik door de literatuur aan mijn onderwerpen gekomen.

Tijdens de oorlog zat ik op het gymnasium. Terwijl de wereld in brand stond, besteedden wij minstens twintig uur per week aan het ontraadselen van tweeduizend jaar oude teksten en we vonden dat niet eens absurd. Ik was gefascineerd door **Tacitus**. Ten eerste door de efficiënte en effectieve manier waarop hij schrijft. Een maximum aan betekenis met een minimum aan woorden. Maar wat ik vooral van Tacitus geleerd heb, is het gebruik van de tekenende anekdote. Zo’n anekdote die je meer leert dan een

lang vertoog. In zijn *Annales* komt de beroemde scène voor van het feestmaal bij keizer Nero. Britannicus, Nero's halfbroer en aartsrivaal, is een van de gasten. Nero heeft besloten hem uit de weg te ruimen. Het beproefde middel is gif. Alleen, alle spijs en drank die Britannicus tot zich nam, werd door een slaaf voorgeproefd. Daarom had Nero een list bedacht. Britannicus kreeg een nog onschadelijke en voorgeproefde maar gloeiend hete drank aangereikt. Nadat hij deze als te heet had afgeslagen, werd er koud water bijgeschonken waarin gif was opgelost. Dat beroofde hem in één klap van zijn levensgeesten. De aanwezigen richtten één moment hun ogen onderzoekend op Nero, daarna keek iedereen weer strak voor zich uit. Zo elegant, spits en schijnbaar laconiek over de samenleving schrijven, leek mij toen het hoogst bereikbare en eigenlijk vind ik dat nog.'

'IK WILDE ZELF OOK ERGENS ZO'N ONDERZOEK DOEN, DE TAAL LEREN, DE ZEDEN EN GEBRUIKEN KENNEN EN ER DAN NET ZO'N PRACHTIG BOEK OVER SCHRIJVEN.'

'Als eerstejaarsstudent in 1945 kreeg ik een tweedelig werk in handen van **H.A. Junod**: *The Life of a South African Tribe*, samen duizend bladzijden omvattend. Junod was een zendeling. De meeste zendingen hebben weinig antropologische kennis of interesse, maar hij was een geboren onderzoeker. Hij kende die samenleving door en door. Ik heb *mich versenkt* in dat boek, die duizend pagina's verslonden. En toen nog een keer. Ik wilde zelf ook ergens zo'n onderzoek doen, de taal leren, de zeden en gebruiken kennen en er dan net zo'n prachtig boek over schrijven.

Daar kwam al spoedig tijdens mijn studie een tweede interesse bij, een van puur intellectuele aard: is het mogelijk regulariteiten, wie weet zelfs wetten, op te sporen, die gelden voor alle samenlevingen, waar ook ter wereld? Waarbij altijd onvermijdelijk de vraag opdoemt: wat doe ik als ik tracht zulke wetten te formuleren? Leg ik orde op aan wat in feite chaos is, of zie ik orde in wat chaos leek? Vaak moet het antwoord luiden dat we beide doen. In dit verband zijn twee boeken voor mij van belang geweest. In 1951 las ik *Social Structure* van **George Peter Murdock**, toen net verschenen. Een gortdroog boek, maar mooi door zijn consequente opbouw en redeneertrant en met grote aantallen van dergelijke regulariteiten, compleet met de bijbehorende statistische toetsen. Ik heb over dat boek met de overmoed en arrogantie die de jeugd eigen zijn, een uitvoerige kritische studie geschreven die mij internationaal een zekere bekendheid heeft opgeleverd. Toch heeft een ouder boek meer indruk op mij gemaakt, namelijk van **H.J. Nieboer**: *Slavery as an Industrial System* uit 1910. Nieboer stelde zichzelf de volgende gewichtige vraag: we kennen honderden samenlevingen. In een aantal daarvan bestaat de slavernij als instituut, dus als een legitiem en geaccepteerd verschijnsel, in andere niet. Vanwaar dit verschil? Zoals bij alle *Grand Theories* is zijn antwoord van een glorieuze eenvoud. Een noodzakelijke voorwaarde voor het ontstaan van slavernij, zegt hij, is de aanwezigheid van open hulpbronnen. Neem een samenleving waar voor iedereen land vrij beschikbaar is dat met eenvoudige middelen te bewerken valt. In principe kan dan iedereen in zijn eigen levensonderhoud voorzien. Wil in dat geval een machtig persoon dat een ander het onaangename werk voor hem opknapt, dan zal hij hem fysiek daartoe moeten dwingen. Vandaar slavernij.

Nu wist ook Nieboer al wel dat er vaak complicerende omstandigheden zijn. Tijdens een conferentie over dit onderwerp schetste een onderzoekster die in India gewerkt had de volgende situatie. In een bepaald gebied is alle land verdeeld, er zijn grote aantallen landlozen die noodgedwongen voor een schamel loon hun diensten aanbieden aan grote en welvarende boeren. Desondanks houden juist zulke boeren slaven! Een anomalie, die strijdig is met Nieboers mooie wet. Maar wat blijkt? In de oogsttijd, ieder jaar een korte periode, kan het gebeuren dat er tijdelijk een tekort aan arbeiders is, juist als ze het hardst nodig zijn. Die boeren zijn door het bezit van slaven daartegen verzekerd.

Met de wet van Nieboer in de hand kun je je afvragen of het niet voor de hand ligt te veronderstellen dat slavenhouders hun slaven redelijk goed behandelen. Niet uit mensenliefde, maar uit eigenbelang, zoals een industrieel zijn machinepark goed onderhoudt. Twee Amerikaanse historici, Stanley Engermann en Robert Fogel, hebben inderdaad betoogd dat slaven in de Verenigde Staten het in het algemeen materieel gezien nog zo slecht niet hadden. Een politiek hoogst incorrect standpunt, dat ze dan ook veel last bezorgd heeft. Toch denk ik dat ze tot op zekere hoogte wel gelijk hadden. Maar ook hier moeten we onderscheid maken. In Suriname, bijvoorbeeld, werden slaven veel slechter behandeld. Waarschijnlijk hing dat samen met de demografische verhoudingen. In dat land bestond maar liefst negentig procent van de bevolking uit slaven. Er heerste daardoor, om het te zeggen met de woorden van een achttiende-eeuwse ooggetuige, "een vrees voor de menigte der slaaven". Er was steeds de onderhuidse angst voor een slavenopstand. Alles wat ook maar leek op insubordinatie werd wreed gestraft.'

'EIGENLIJK VOELDE MALINOWSKI ZICH TOCH NIET THUIS IN DAT MELANESISCH DORP. SOMS KWAM HIJ HET GROOTSTE DEEL VAN DE DAG NIET UIT ZIJN TENT, WAAR HIJ ROMANS LAS DIE HIJ IN GROTEN GETALE BIJ ZICH HAD.'

'Een recente interesse van mij zijn biografieën. Een goede biografie heeft altijd een element van ontmaskering in zich. Dat geldt in sterke mate voor de biografie over Bronislaw Malinowski van **Michael Young** uit 2004. Malinowski is de onvolprezen meestersverteller onder de antropologen. In 1914 reisde hij naar Australië met de bedoeling van daaruit naar Melanesië te gaan om daar veldwerk te gaan doen. De oorlog brak uit en Malinowski was een Pool, afkomstig uit dat deel van Polen dat toen nog tot Oostenrijk behoorde. Juridisch was hij derhalve onderdaan van een vijandige staat. In plaats van hem te internen, kreeg hij toestemming om voor de duur van de oorlog onderzoek te doen in Melanesië. De

meeste antropologen gingen er daarom van uit, ik ook, dat hij niet minder dan vier jaar onafgebroken veldwerk gedaan heeft. Dat blijkt maar zeer gedeeltelijk waar te zijn. Eigenlijk voelde hij zich toch niet thuis in dat Melanesische dorp. Soms kwam hij het grootste deel van de dag niet uit zijn tent, waar hij romans las die hij in groten getale bij zich had. Zo verplaatste hij zich tijdelijk in gedachten naar de wereld die de zijne was. Verder waren er lange logeerpactijen bij bestuursambtenaren, planters en handelaren. Ja, soms zelfs bij zendelingen, aan wie hij in het algemeen nogal een hekel had. Eigenlijk is het een wonder dat hij toch zoveel prachtig materiaal heeft weten te verzamelen.

'HET GROOTSTE COMPLIMENT DAT IEMAND ME KAN MAKEN, IS TE ZEGGEN DAT MIJN BOEKEN LOUTER BESCHRIJVINGEN BEVATTEN.'

Ikzelf heb een jaar doorgebracht in een dorp van marrons in Suriname (marrons zijn afstammelingen van slaven die in de achttiende eeuw weggevlucht zijn van de plantages). Ook ik had soms de bijna fysieke behoefte me af te zonderen en een boek te lezen. Maar ik gunde dat mezelf niet, bang dat mij iets belangrijks in het dorp zou ontgaan. Het verschil met Malinowski was wel dat ik desgewenst binnen één dag de stad kon bereiken waar mijn vrouw en kinderen woonden.'

'Ik vind dat in de wetenschap iedereen de plicht heeft zich zo eenvoudig en duidelijk mogelijk uit te drukken. "Orakeltaal in de wetenschap", zegt Karl Popper, "is de ultieme zonde tegen de Heilige Geest." Een verhandeling kan moeilijk te lezen zijn doordat het gaat om intrinsiek moeilijke zaken. Dat is dan niet anders. Maar vaak wordt een tekst moeilijk leesbaar doordat de auteur zo nodig wil tonen hoe geleerd hij is. Het grootste compliment dat iemand me kan maken, is te zeggen dat mijn boeken louter beschrijvingen bevatten. Niets is zo praktisch als een goede theorie, maar ik hoef de lezer met mijn theorie niet altijd lastig te vallen. Ik geef toe, door zo te handelen, neem ik het risico dat mensen zeggen of denken dat het vanzelfsprekend is wat ik schrijf, dat het misschien wel helemaal geen wetenschap is. Dat risico neem ik op de koop toe.'

Prof. dr. A.J.F. Köbben is emeritus hoogleraar antropologie en was directeur van het Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen te Leiden. In 1999 schreef hij samen met Henk Tromp *De onwelkome boodschap, of hoe de vrijheid van wetenschap bedreigd wordt* (Mets & Schilt Uitgevers, 2003, 3e druk). In 2003 verscheen *Het gevecht met de engel; over de verheffende en minder verheffende aspecten van het wetenschapsbedrijf* (Mets & Schilt).

De keuze van:

Jaarboeken (Ab excessu divi Augusti Annales)
door **Publius Cornelius Tacitus**
vertaald door J.W. Meijer.
Baarn: Ambo 1990

Malinowski. Odyssey of an Anthropologist, 1884-1920
door **Michael W. Young**
New Haven en Londen: Yale University Press 2004., € 50,40

Slavery as an Industrial System. Ethnological Researches
door **H.J. Nieboer**
Den Haag: Nijhoff (1910) 1971.

Social Structure
door **George P. Murdock**
New York: The Free Press (1949) 1965., € 22,30

The Life of a South African Tribe
door **H.A. Junod**
Londen: MacMillan 1927., € 182,60